

Hoofdstuk 5: Semiotiek

De betekenis van wat we zien

Semiotiek bestudeert de betekenis van tekens en het proces van betekenisgeving. Niet alleen tekens in taal of beeld, maar in principe in alles om ons heen. De semiotische theorieën bieden een methode om te analyseren hoe betekenis van visuele of andere informatie tot stand komt.

← Het wapen van Leiden afgebeeld op molen De Put in 'de Sleutelstad'. De gekruiste sleutels staan symbool voor St. Petrus, beschermheilige van de stad. De sleutels zijn die van de hemelpoort. (Fig. 5.1)

In het vorige hoofdstuk hebben we ons gebogen over de psychologische wetten achter onze waarneming. Over hoe het komt dat we met onze ogen – en met onze hersenen – zien dat dingen bij elkaar horen, of juist dat ze los van elkaar staan. Maar hoe het komt dat we weten dat een zwarte kist iets met begravenissen te maken heeft, hoe het komt dat we de kleur rood met van alles associëren, hoe we direct kunnen zien dat een affiche een filmaffiche is, ook al is er geen film op te zien, daar geeft de Gestaltpsychologie geen antwoord op. In dit hoofdstuk kijken we naar een andere theorie – of liever een verzameling theorieën – die gericht is op de betekenis van beelden, of als we preciezer zijn: op de manier waarop mensen in een communicatieve situatie betekenis geven.

5.1 Tekens om ons heen

Wie is die man met die sleutel in zijn hand op de volgende pagina? Kunsthistorici en katholieken weten het antwoord: het is de apostel Petrus, de sleuteldrager van de kerk en van de hemelpoort. Omdat deze afbeelding in een kerk voorkomt, is de kijker gewaarschuwd: deze serieus uitziende heer zal wel iets met het geloof te maken hebben: een heilige of een kerkvorst. De sleutel is het attribuut waaraan deze heilige wordt herkend. Het is een teken, zoals de hand met de twee vingers die hij opsteekt een teken is dat hij spreekt, en de nimbus om zijn hoofd een teken van zijn heiligheid.

Semiotici noemen elementen die betekenis dragen *tekens*. Er zijn niet alleen tekens in taal of beeld, maar in principe in alles om ons heen. Zo vind je semiotische analyses van foto's, films, schilderijen, beeldhouwwerken, romans, gedichten, maar ook van gebouwen, van de openbare ruimte, van design en van sociale verschijnselen. Je kunt het zo gek niet bedenken. We vonden zelfs een semiotische analyse van de losse schoenveter.

Ook geluid bijvoorbeeld kan een teken zijn. We kennen de betekenis van de sirene op de eerste maandag van de maand om 12 uur precies. Je pc geeft een piepje als teken van 'You've got mail!'. De torenklok slaat 10 uur en de wekker gaat af als teken dat je op moet staan.

Is alles dan een teken? Nee, maar alles kan in principe wel een teken zijn. Voorwaarde daarvoor is dat het waarneembaar is en iets vertegenwoordigt dat niet aanwezig is: een object waarnaar verwezen wordt. Zo vertegenwoordigen letters een klank, en beelden dat wat is afgebeeld, de losse veters kunnen een uitspraak vertegenwoordigen als: ik ga met de mode mee of ik heb lak aan wat mijn moeder zegt.

↑ Voetpad of ontvoering? (Fig. 5.2)

Code en conventies

Om een teken te begrijpen moeten we de *code* kennen: de letters lezen, de taal spreken, op de hoogte zijn van de conventies. Als we die niet kennen, moeten we ernaar op zoek gaan. Maar laten we het niet ingewikkelder maken dan nodig is. We zijn ons niet altijd bewust van de aanwezigheid van tekens.

We gaan pas tot actief betekenisgeven over, wanneer we geconfronteerd worden met iets dat we willen weten, iets dat we nodig hebben of dat onze nieuwsgierigheid wekt. Een witte kool op zich is geen teken. Maar een foto van een enkele witte kool op een kale, lege keukentafel, als het ware een portret van een witte kool, is zo ongevoel dat het wel een teken moet zijn.

Context en aanwijzingen

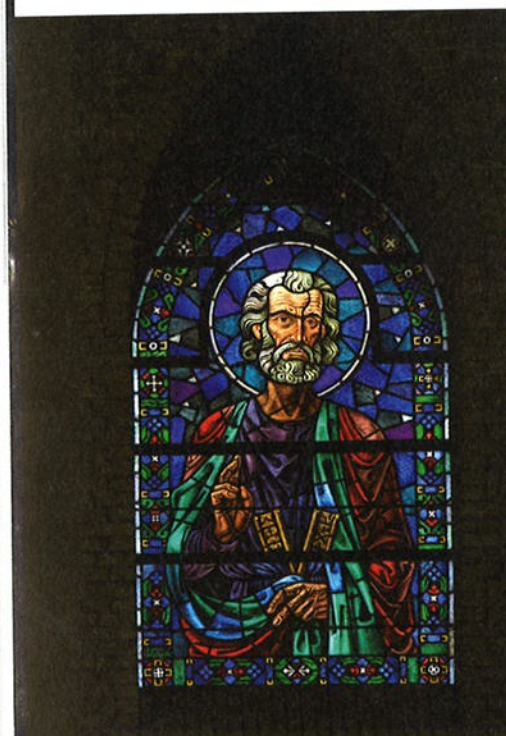
Vaak geeft de plaats, de omgeving* of *context* van het teken aanwijzingen in welke richting we de betekenis moeten zoeken. Het verkeersbord met een man en een kindje aan de hand bij een voetpad (fig. 5.2) heeft een heel andere betekenis dan wanneer je een foto van een man met een kindje aan de hand ziet staan bij een artikel over gescheiden vaders, en weer heel anders als je zo'n foto op een onfrisse website tegenkomt. En zoals in het geval van deze afbeelding van Petrus (fig. 5.3) het feit dat het glas-in-lood-raam op een van de belangrijkste plaatsen in de kerk is aangebracht: vlakbij het altaar. Het is niet zomaar een heilige, maar de heilige aan wie de kerk gewijd is.

Combinaties met andere tekens

Tekens krijgen vaak hun belangrijkste betekenis door de *combinaties* met andere tekens. De semiotiek gaat er namelijk vanuit dat betekenissen ook voor een belangrijk deel via tegenstellingen tot stand komen. Het concept 'rijk' geeft alleen betekenis doordat we het concept 'arm' kennen, 'jong' vanwege 'oud', 'wit' vanwege 'zwart'.

Interpretatie

Behalve dat een teken waarneembaar is en in de plaats van iets anders staat, is het iets dat aanzet tot *interpretatie*. Het teken verwijst niet alleen naar het object, het doet er ook een uitspraak over. Deze uitspraak noemen we de interpretatie. Het portret van de witte kool kunnen we interpreteren als een beeld van armoede, of van een nieuwe trend in koken.

↑ Glas-in-lood-raam met St. Petrus in de Leidse Petruskerk. Tekens: de sleutels, de mantel, het aureool, de opgestoken vingers, de kleuren (rood, goud). (Fig. 5.3)

Ook al ken je het woord semiotiek misschien niet, je probeert wel dagelijks tekens te duiden. Het lezen van deze pagina kun je bijvoorbeeld beschouwen als het duiden van tekens: letters en woorden zijn tekens waar je al lezende betekenis aan geeft en die geïnterpreteerd moeten worden. Maar ook als je probeert uit te vinden wat het betekent dat een studiegenoot altijd lange zwarte jurken draagt en veertien piercings door haar oor, neus en wenkbrauwen heeft, is dat een vorm van betekenis geven aan de werkelijkheid: van afzonderlijke tekens en tekens in hun samenhang.

5.2 Drie soorten tekens volgens Peirce

Hoe kan een teken verwijzen? Om daar een antwoord op te geven onderscheidt een van de grondleggers van de semiotiek, Charles Sanders Peirce (1839-1914) drie typen relaties tussen een teken en dat waar het teken naar verwijst: een *iconische*, een *indexicale* en een *symbolische* relatie. Iconische relaties kunnen eenvoudig worden begrepen op basis van uiterlijke gelijkenis, indexicale relaties kunnen worden afgeleid en zijn gerelateerd aan ervaring, en symbolische relaties berusten op conventies, op cultuur.

Deze afspraken moet men dus kennen. Het onderscheid van Peirce is weliswaar al een eeuw oud, maar wordt nog steeds gebruikt door reclamebureaus om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het imago van een merk en om een eerste inschatting te maken of een campagne zal voldoen aan de vooropgestelde doeleinden.

De eerlijkheid gebiedt ons te zeggen dat de keuze voor Peirce ook wel in de hand wordt gewerkt door de ingewikkelde systemen en het oerwoud van vaktermen van moderne semiotici, die met steeds verdere definiëring proberen recht te doen aan alle factoren die bij betekenisgeven een rol spelen. We gaan hieronder op de drie typen relaties van Peirce wat dieper in.

Iconische tekens

Een teken is iconisch als het gelijkenis vertoont met iets anders. Bij uitstek iconisch zijn standbeelden, foto's en film: wat je ziet, lijkt heel erg op wat er is afgebeeld. Een portret van Napoleon – in dit geval op een schilderij van Ingres – lijkt op Napoleon, een foto van een straat lijkt verduiveld veel op de straat waar deze naar verwijst en de gebeurtenissen in een film zijn 'net echt'. Iconische tekens zijn daardoor breed en gemakkelijk toegankelijk. Een interessante discussie in dit kader is in hoeverre iets op iets an-

↑ Een iconische relatie bestaat dankzij het feit dat het beeld lijkt op wat er wordt afgebeeld: Napoleon in dit geval op dit portret van Ingres. (Fig. 5.4)

↑ Een pictogram, een geabstraheerde, vereenvoudigde afbeelding van een object, in dit geval van een autosnelweg. (Fig. 5.5)

↑ Iconische relatie: enkele pictogrammen van de Olympische Spelen in Rio 2016. (Fig. 5.6)

ders moet lijken om nog van gelijkenis te kunnen spreken. Er heeft vast ooit wel iemand gezegd dat je op je vader of moeder lijkt en in een bepaald opzicht is dat zo, maar in veel andere opzichten natuurlijk helemaal niet. Een appel lijkt het meest op een andere appel, een beetje op een peer of een sinaasappel, maar alweer minder op een banaan en in vrijwel niets op een auto. Het lijkt een glijdende schaal.

Pictogrammen worden doorgaans ook begrepen op basis van hun iconische eigenschappen. Het zijn vaak geabstraheerde en vereenvoudigde afbeeldingen van het object. Zo weet niet iedereen dat het pictogram links (fig. 5.5) een autosnelweg aanduidt. Het is een geabstraheerde weergave van een tweebaansweg met een viaduct eroverheen (bij zo'n autosnelweg heb je namelijk geen zogenoemde gelijkvloerse kruisingen).

Minder abstract zijn de pictogrammen van de sporten van de Olympische spelen (fig. 5.6); zij zijn dan ook duidelijker herkenbaar. Deze pictogrammen ontleen hun betekenis aan een iconische relatie met dat waar ze naar verwijzen: ze lijken erop.

Indexicale tekens

Het verband tussen teken en object bij een indexicale relatie is minder hecht. We noemen een teken indexicaal als het een belangrijke verwantschap vertoont met het object zonder erop te lijken. Daarbij kun je denken aan een oorzaak-gevolgrelatie, een kenmerkrelatie of een deel-geheelrelatie. Rook duidt doorgaans op vuur, vossensporen op de aanwezigheid van vossen (fig. 5.9-5.10), rode bulten en jeuk zijn een indicatie voor waterpokken en vingerafdrukken kunnen leiden tot de dader. Dat waarnaar het indexicale teken verwijst, is altijd specifiek bepaald; een concrete plaats- en tijdgebonden zaak, persoon of gebeurtenis, iets uit de empirische werkelijkheid.

Symbolische tekens

Een nog 'losser' verband tussen object en teken vind je wanneer de relatie is gebaseerd op afspraken, cultuur of traditie. Zo symboliseert het linkerkruis in de afbeelding rechtsboven (fig. 5.7) de christelijke kerk, en dat rechts ervan de organisatie die zich bezighoudt met gewonden in oorlogs- en crisisgebieden, het Rode Kruis. Maar het linkerkruis lijkt niet op die kerk en het rechterkruis ook niet op die organisatie en er is ook geen sprake van een verwantschap zoals bij een indexicaal teken. We hebben deze verwijzing ooit afgesproken. Het teken staat symbool voor het object.

Een symbolische relatie tussen teken en object kun je niet zelf spontaan uitvinden. Met waarneming of ervaring kun je wel spontaan ontdekken dat vossensporen op vossen duiden – een indexicaal teken – maar je kunt nooit spontaan ontdekken wat de kruisen rechtsboven of de rode sikkel of rode ruit (fig. 5.8) symboliseren. Daarvoor moet je kennis hebben van de vele culturele codes in een samenleving.

↑ De kruisen hebben een symbolische betekenis. (Fig. 5.7)

↑ Hoe verhoudt het rode kruis zich tot de twee andere symbolen? (Het zijn de islamitische en neutrale symbolen voor het Rode Kruis.) (Fig. 5.8)

← Vossensporen lijken niet op een vos ↓, maar als je ze aantreft, betekent het wel: vos in de buurt. Indexicale tekens dus. (Fig. 5.9-5.10)

Type teken	Associatie	Betekenis via	Proces	Voorbeeld
Iconisch	Direct	Gelijkenis Teken en object lijken op elkaar	Herkennen (Hoewel de betekenis deels cultureel bepaald kan zijn)	 Corrosive Material
Indexicaal	Indirect	Afleiding Teken en object lijken niet op elkaar; ver- wijzen wel naar elkaar	Associëren	 Low Temperature
Symbolisch	Abstractie	Afspraak Verband tussen teken en object bestaat op basis van afspraken	Aanleren	 Biological Risk

↑ De drie gevarenborden met daarop pictogrammen zijn een voorbeeld van de drie typen tekens. Driehoek en kleuren zijn aangeleerde symbolen. (Tabel 5.1)

De drie typen tekens zijn hierboven samengevat in een tabel. Als voorbeelden geven we in de rechterkolom drie gevarenbordjes met achtereenvolgens iconische, indexicale en symbolische betekenissen. Een symbolisch teken hoeft overigens geen symbool te zijn. De foto van de Pakistaanse kinderrechtenactiviste Malala Yousafzai is een (fig. 5.11) is als portret een iconisch teken, maar nadat ze op 9 oktober 2012 door de Taliban werd neergeschoten, werd ze in snel tempo een symbolisch teken voor voor de strijd voor onderwijs aan meisjes.

Op 12 juli 2013, haar 16e verjaardag, hield ze een betoog in het VN-hoofdkwartier in New York voor het recht op onderwijs voor elk kind, haar eerste toespraak sinds de aanslag. De Verenigde Naties hebben 12 juli zelfs uitgeroepen tot Malala Day. Malala: 'Laat ons boeken en pennen oppakken, het zijn de meest krachtige wapens. Een kind, een leraar, een pen en een boek. Dat zijn de dingen die de wereld kunnen veranderen.' In 2014 kreeg zij een Nobelprijs voor de Vrede.

← De Pakistaanse kinderrechtenactiviste en Nobelprijswinnares Malala Yousafzai bij de Verenigde Naties. Let op de voorzittershamer en het naambord links van haar. Het is duidelijk waar ze zit: op een ereplaats. (Fig. 5.11)

5.3 Betekenislagen: de theorie van Barthes

Een tweede onderscheid uit de semiotiek is dat van *gelaagde betekenis*. De theorie is ontwikkeld door Roland Barthes in de jaren zeventig. Volgens Barthes krijgen tekens – welk teken dan ook – in principe altijd op twee niveaus betekenis: op een *denotatief* en een *connotatief niveau*. De tweedeling heeft betrekking op ten eerste het herkennen van wát er wordt afgebeeld en waar de tekens voor staan, en ten tweede het begrijpen welke ideeën en waarden er worden gerepresenteerd en wat de gevoelswaarde ervan is. Je zou kunnen zeggen dat denotatie betrekking heeft op de betekenis die je kunt afleiden uit kennis van de wereld en connotatie op de betekenis die mensen eraan geven, persoonlijk of binnen een sociale of culturele groep.

De analysemethode van Barthes wordt vooral gebruikt in onderzoek naar interpretatie van culturele uitingen. Wanneer beelden, vaak in combinatie met tekst, niet alleen informatie overbrengen, maar bovendien waarden uitdragen of gevoelens proberen op te wekken.

We gaan iets dieper op de begrippen denotatie en connotatie in.

Denotatie

Barthes legt het als volgt uit. Stel dat je bij de kapper een tijdschrift onder ogen krijgt. Op de cover staat een jonge zwarte man in een militair uniform die saluëert, zijn ogen omhoog gericht, waar een deel van een Franse vlag door het beeld wappert. Dat is de eerste betekenislaag (de denotatieve betekenis): herkennen wat er wordt afgebeeld, wat een zwarte man is, weten wat ogen zijn, wat een Franse vlag is, wat een militair uniform is.

Natuurlijk kun je alleen herkennen wat je al weet. Als je niet weet dat de Franse vlag rood-wit-blauw is, zie je misschien wel een vlag, maar leg je de link met Frankrijk niet; als je niet weet dat soldaten dit soort uniformen dragen, begrijp je niet dat het hier een soldaat betreft. De zwarte man is wellicht een nazaat van een slaaf uit een van de voormalige Franse koloniën. Zelfs om iets basals als een cirkel een cirkel te noemen, moet je het concept cirkel kennen.

Je kunt in die denotatie twee lagen aanbrengen. Een voorbeeld maakt dat duidelijk. Zo is bijvoorbeeld de grote schelp op reclameborden bij een benzinepomp voor iedereen herkenbaar: dit is een afbeelding van een schelp (een zogenaemde mantelschelp). We noemen dit wel denotatie van de eerste orde, of *primaire denotatie*. Doorgaans gaat het op dit niveau om zaken als vorm, rangschikking, grootte, onderlinge afstanden, proporties, materiaal, kleur, enzovoort.

↑ Op deze cover van *Paris Match* uit 1955 saluëert Diouf uit Ouagadougou, een jonge soldaat uit het leger van voormalig Frans Westelijk-Afrika, voor de – denkbeeldige – Franse vlag. (Fig. 5.12)

↑ Geen fastfoodketen of kerkgebouw. (Fig. 5.13)